G.P. Karstkarel

De H.H. Vitus, Maria en Catharina

De verdwenen middeleeuwse parochiekerken in Leeuwarden

keppelstok *Publikatie nr. 35*
november 1987

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN

G.P. KARSTKAREL

De H. H. Vitus, Maria en Catharina.

De verdwenen middeleeuwse parochiekerken van Leeuwarden.

Inleiding.

In het tweede kwart van de zestiende eeuw bestendigde de rust zich in Friesland onder het Bourgondische gezag nadat het eeuwen onrustig was geweest. Late gevolgen van die onrust waren de vestigingen van stadskloosters van de Grauwe Bagijnen en van de Minderbroeders in Leeuwarden. Daarvoor hadden ze stichtingen ten noorden en ten noordoosten van de stad gekend. Bovendien had zich kort voor 1525 een nieuwe kloostergemeenschap aangediend, de Witte Nonnen of Dominicanessen die zich aan de Grote Kerkstraat tussen Kleine Hoogstraat en Bontepapsteeg vestigden en in genoemd jaar juist begonnen waren aan de bouw van hun kloosterkapel.

Leeuwarden was in de periode van machtswisselingen de hoofdstad van Friesland geworden en gebleven. Wat de religieuze vestigingen aangaat was Leeuwarden ook verreweg de belangrijkste stad van Friesland. Er waren drie parochiekerken te vinden: de Sint-Vitus van Oldehove op het kerkhof ten westen van de Grote Kerkstraat, de Sint-Marie van Nijehove aan de oostzijde van deze straat en de Sint-Catharina van Hoek aan de oostzijde van het laatste stuk Voorstreek, het zogenaamde Dokkumerend. Het drietal parochiekerken was het gevolg van het feit dat Leeuwarden zich gevormd had uit een drietal nederzettingen. Bovendien stonden er vier kloosters, dat van de Do-

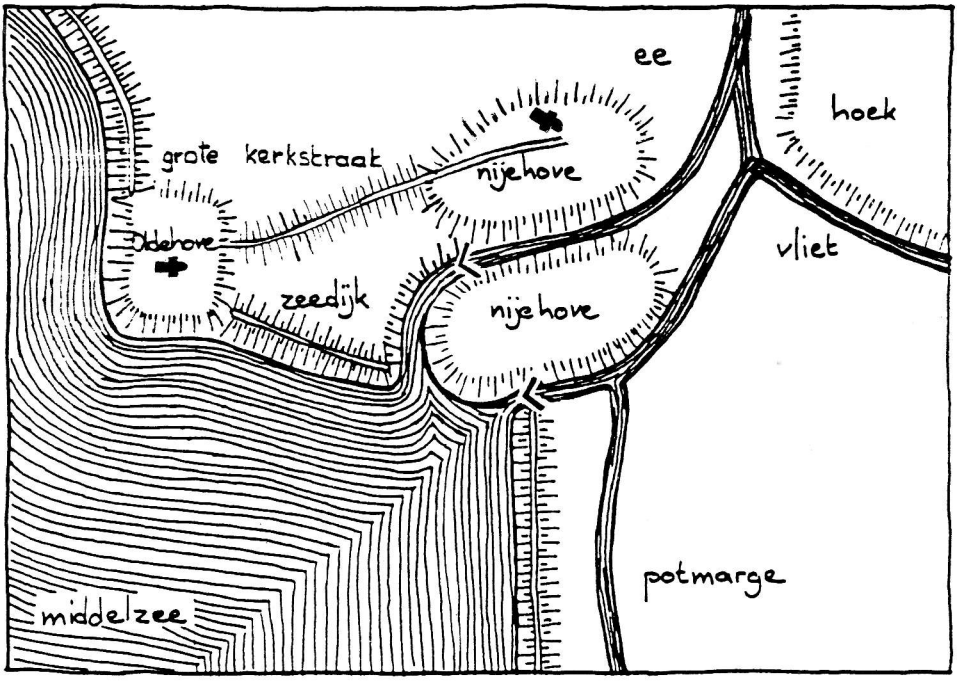

1. Schets van de plattegrond van Leeuwarden omstreeks 1200 met de terp Oldehove in het westen, de tweedelige Nijehove-terp in het midden en in het noordoosten de hoge oeverwal van de buurschap Hoek. Elk van deze nederzettingen had of kreeg een parochiekerk, resp. de Sint-Vitus, de Sint-Marie en de Sint-Catharina.

minicanen aan het Jacobijnerkerkhof en dicht bij de Sint-Maria, dat van de Franciscanen aan de Tweebaksmarkt, dat van de Grauwe Bagijnen aan de naar hen genoemde Bagijnestraat en tenslotte het al genoemde klooster van de Dominicanessen. De kloosterkerk van Dominicanen en Franciscanen waren mede voor de publieke eredienst bedoeld, de kapellen van de twee vrouwenkloosters zullen ongetwijfeld een meer gesloten karakter hebben gehad. In bedoelde periode moeten er voor ongeveer 5000 inwoners van Leeuwarden vijf kerken ter beschikking gestaan hebben.

Die kerkdichtheid heeft niet mogen baten, want een halve eeuw later was het, ondanks het feit dat Leeuwarden voor korte tijd bisschopsstad werd en de Sint-Vitus in die jaren de kathedrale kerk, gebeurd met het oude geloof. De Hervorming van 1580 heeft grote veranderingen voor de kerkgebouwen teweeggebracht. Zij betekende voor een drietal kerken in Leeuwarden de ondergang, namelijk voor de drie oude parochiekerken. De vier kloosterkerken en -kapellen bleven in gebruik, werden in meerdere of mindere mate gewijzigd, maar bleven (of kwamen later opnieuw) voor de nieuwe eredienst in gebruik. Een van die oude kloosterkerken, de Galilieërkerk, is pas in 1940 gesloopt. Bij een andere kloosterkerk, die van de Bagijnen, die in de zeventiende eeuw in grootte verdubbeld werd tot Westerkerk, is het nog niet zo ver gekomen. Het zoeken naar een nieuwe bestemming verloopt moeizaam, al worden er middelen voor een hoognodige restauratie van deze kerk gereserveerd.

2. *De parochie-, kloosterkerken en kapellen in Leeuwarden, kort voor de Hervorming in 1580 (op details bewerkte kaart uit: C.A. van Swigchem e.a.* ***Een huis voor het Woord.*** *'s-Gravenhage 1984, blz. 44).*
   1. *Sint-Vitus van Oldehove, parochiekerk.*
   2. *Sint-Marie van Nijehove, parochiekerk.*
   3. *Sint-Catharina van Hoek, parochiekerk.*
   4. *Jacobijnerkerk van het klooster der Dominicanen.*
   5. *Apostelenkapel van de Dominicanessen. (later Waalse kerk).*
   6. *Kapel van de Grauwe Begijnen. (later Westerkerk)*
   7. *Galiëerkerk van het klooster der Minderbroeders.*
   8. *Kapel van het Sint-Anthony-gasthuis.*
   9. *Sint-Jacobskapel.*

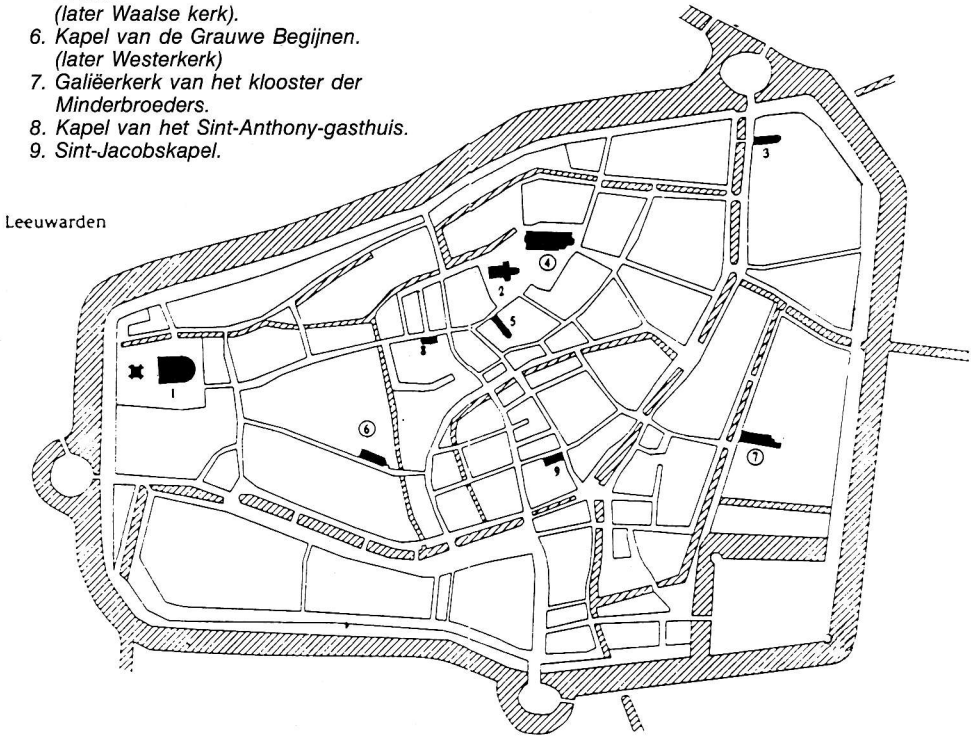

Er zijn vier middeleeuwse kerken uit het Leeuwarder stadsbeeld verdwenen: de Sint-Vitus van Oldehove al in 1595, de Sint-Maria van Nijehove in 1765, de Sint-Catharina van Hoek door geleidelijke verbouwingen, waarna er door die van 1835 alleen de noordelijke muur van het gebouw overbleef, en tenslotte de Galieërkerk, de kloosterkerk van de Minderbroeders aan de Tweebaksmarkt, nog in 1940. Deze laatste verdwenen kerk komt in dit artikel niet aan de orde. Hier gaat het alleen om de verdwenen parochiekerken, de kerken van de drie nederzettingen waaruit de stad Leeuwarden zich gevormd heeft.

Het is op zijn minst merkwaardig te noemen dat in Leeuwarden in tegenstelling tot de steden Dokkum, Sneek en Franeker de parochiekerken onttrokken werden aan de eredienst en vroeg of laat gesloopt werden, terwijl de vier kloosterkerken alle voor de eredienst gebruikt bleven, soms na een periode van niet-kerkelijk gebruik. De drie kloosterkerken in Leeuwarden waren nog betrekkelijk nieuw, maar of er nog andere factoren hebben meegespeeld in de keuze om deze en de Jacobijnerkerk te handhaven en de parochiekerken maar af te stoten, zou onderwerp kunnen zijn van afzonderlijke studie. In het navolgende wordt ingegaan op de eenvoudige Sint-Catharinakerk van Hoek, de fascinerende Sint-Vitus van Oldehove en de boeiende Sint-Marie of Lievevrouwekerk van Nijehove.

De Sint-Vitus van Oldehove

Toen in de tweede eeuw voor Christus de oevers van de Middelzee bewoond raakten, is ook de kleine kernterp van Oldehove opgeworpen, een terp van ongeveer één meter hoog die aanvankelijk voor niet veel meer dan één boerenhuis ruimte kan hebben geboden. In de eerste eeuwen van onze jaartelling is dit terpje in enkele fasen uitgebreid en opgehoogd tot een hoogte van twee meter waardoor er ruimte moet zijn ontstaan voor een nederzetting van enkele gezinnen. Hierna is

3. Fragment van een handschriftkaart van Jacob Heeres, 1 maart 1554, met een schetsmatige voorstelling van de kerk en toren van Oldehove. De Sint-Vituskerk heeft een hoog koor met een lichtbeuk, maar op het korte schip lijkt geen dak te zitten (Gepubliceerd in De Vrije Fries 1950).

de terp gedurende een transgressieperiode van vijf eeuwen vermoedelijk onbewoond gebleven. Aan het eind van de achtste eeuw moet er herhuisvesting hebben plaatsgevonden, zoals dat in het hele kustgebied rond de Middelzee op de terpen gebeurde. Daarbij werd hij opnieuw met ongeveer een meter verhoogd tot een totale hoogte van zo'n drie meter en er vonden wederom aanzienlijke uitbreidingen plaats. De Oldehoveterp kon toen plaats bieden voor een nederzetting met een kerk.

Fragmentarisch onderzoek naar de structuur van de terp heeft nog niet een duidelijk beeld van het gebeuren op die terp opgeleverd, maar bij bodemonderzoek naar de geschiedenis van de kerkstichtingen kwamen onder de sporen van de oudste stenen kerk die aan het

einde van de elfde eeuw moet zijn gebouwd, resten van skeletgraven aan het licht en zijn er bovendien enkele paalkuilen aangetroffen. Het zijn aanwijzingen dat er voor de bouw van de stenen kerk in elk geval al een begraafplaats op de terp was ingericht en voorts dat er een houten kerkje kan hebben gestaan. De Leeuwarder kerk werd pas in de vijftiende eeuw de hoofdkerk van Oostergo en de stichting kan heel goed dateren uit de tijd, het einde van de achtste eeuw, van de herhuisvesting van de terp. Vanuit het Franse klooster Corbie werd in 836 door toedoen van Lodewijk de Vrome het benedictijner klooster Corvey in het oosten van Westfalen gesticht. De relieken van Sint-Vitus werden er naar overgebracht.

In de negende eeuw onderhield Corvey, dat spoedig tot het machtigste klooster van Noord-Duitsland zou uitgroeien, al contacten met Friesland. De Leeuwarder kerk kan vrij snel onder contrôle van dit klooster zijn gekomen, al weten we pas uit het midden van de twaalfde eeuw dat de toenmalige abt klaagt over het eigenmachtig optreden van de vier priesters die de Leeuwarder Sint-Vituskerk bedienen. De eerste stenen kerk stond er toen al.

4. Opmetingstekening van de bij opgravingen blootgelegde fundamenten van de opeenvolgende Sint-Vituskerken van Oldehove. Naar Halbertsma gepubliceerd door Schuur.

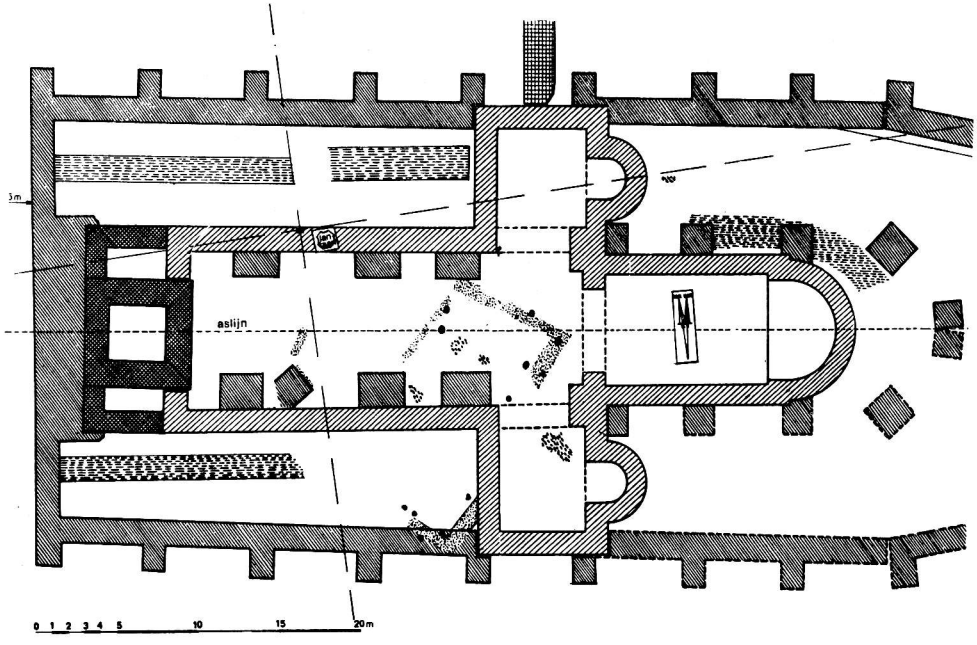

de oorspronkelijke, laat-elfde-eeuwse kerk.

de twaalfde-eeuwse veranderingen aan de westgevel.

de dertiende-eeuwse funderingen.

de nieuwe vijftiende-eeuwse kerk, die de oude geheel omsluit.

de zestiende-eeuwse fundamenten, waarschijnlijk gelegd voor een nieuwe, nog grotere kerk die bij de (evenmin voltooide) Oldehove-toren zou zijn gebouwd.

Vóór de reconstructie van het Oldehoofsterkerkhof hebben in 1968/'69 opgravingen door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek plaatsgevonden. De oudste stenen kerk waarvan de grondslagen gevonden werden, had een kruisvormige plattegrond met westwerk en ook van jongere, grotere kerken kwamen funderingen aan het licht. De volgorde van de achtereenvolgens gebouwde kerken of pogingen daartoe, konden dankzij het onderzoek worden vastgesteld.

De oudste stenen kerk die waarschijnlijk voor het einde van de elfde eeuw voltooid werd, moet in een keer gedurende een korte periode gebouwd zijn. Ze was zorgvuldig gefundeerd op vuistgrote veldkeitjes die weer op een laag van zwaardere veldkeien rustten. Zij was een enkelbeukige kerk met een smal en lang, rechthoekig koor aan de oostzijde, voorzien van een iets ingesnoerde, halfronde absidiale sluiting. De kruisvormige plattegrond bezat tussen schip en koor aan de noord- en zuidzijde uitbouwen met eveneens halfronde altaarnissen. Het kunnen kapelvormige uitbouwen geweest zijn, maar evengoed volledig ontwikkelde transeptarmen, zoals die bekend zijn van de romaanse kruiskerk op de Leeuwarder stadszegels en afbeeldingen van de Sint Marie van Nijehove. Ik ga voorlopig uit van een transept of dwarbeuk en dus van een romaanse kruiskerk.

De totale lengte van de kerk bedroeg ongeveer 40 meter: het schip was 19, het koor inclusief de absis 16 meter lang en het transept was 5½ meter diep. Dit transept strekte zich uit over een breedte van 23½ meter. De breedte van het schip bedroeg binnenwerks 9½ meter en die van het koor was slechts 6½ meter. Het één meter dikke muurwerk was gebouwd uit tufsteen, het vulcanische stollingsgesteente dat algemeen gebruikt werd bij de kerkbouw in Friesland tot de twaalfde eeuw, toen de techniek van het vervaardigen van baksteen uit klei die ruim voorhanden was in de kuststreek van de Noordzee, herondekt werd en spoedig toepassing vond.

De kerk is waarschijnlijk niet in steen overwelfd geweest, al zijn er rond de viering wel aanzetten gordelbogen gevonden naar het koor en de transeptarmen en kunnen andere sporen van gordelbogen verdwenen zijn bij latere bouwactiviteiten. De maatverhoudingen maakten stenen gewelven wel mogelijk. Van de oorspronkelijke westpartij van deze kerk is niets bekend, mogelijk heeft zij bestaan uit een eenvoudige sluitgevel; een toren op die plaats is niet waarschijnlijk. Gedurende de twaalfde eeuw, en op historische gronden zou de eerste helft het aannemelijkst zijn, is de westelijke partij tot een westwerk uitgebouwd. Dat gedeelte is opgebouwd uit tufsteen (hergebruik van het materiaal van de oude westelijke gevel?) en rode kloostermoppen van 32 x 16 x 9 centimeter. De grondslagen van een voor de kerk staande forse toren van bijna 8 meter in het vierkant zijn aangetroffen met die van de meteen of kort daarna gebouwde zijkapellen. Omstreeks de tijd dat er een hooglopend conflict rees tusen abt Wibald van Corvey en de dienstdoende priesters van de Sint-Vitus van Oldehove moet er dus een romaanse kruiskerk met westwerk in Leeuwarden hebben gestaan.

De kerk van de Leeuwarder stadszegels.

Het westwerk van de Sint-Vitus is een echte uitbreiding geweest, omdat de oostelijke muur op de fundering van de oorspronkelijke westelijke muur is opgetrokken.
Mogelijk kunnen we een indruk van de kruiskerk met westwerk krijgen van de oudste stadszegels van Leeuwarden. Het vroegste dateert van omstreeks 1300, een tweede van 1323 en een latere die eveneens een afbeelding van de Leeuwarder kerk draagt uit 1435. De zegels hebben slechts een doorsnede van 6 centimeter en vooral wat de detaillering aangaat, mogen er geen verregaande conclusies uit getrokken worden. Er is overigens nog niet bewezen welke van de twee parochiekerken van Leeuwarden,

5. Stadszegel van Leeuwarden uit 1435. Het zegel van 7 centimeter doorsnede met een afbeelding van een kruiskerk met westwerk. Het kan een voorstelling zijn van de Sint-Vitus van Oldehove of van de Sint-Marie van Nijehove.

de Sint-Vitus van Oldehove of de Sint-Marie van Nijehove, op de zegels afgebeeld staat. Eekhoff meende met niet juiste argumenten dat het de Sint-Marie was, Mensonides koos na een uitgebreide analyse voor de Sint-Vitus en Schuur volgde deze redenering.

De op het stadszegel afgebeelde Leeuwarder kerk heeft twee kenmerkende bijzonderheden. De oostelijke partij van dwarsbeuk en koor vertoont treffende overeenkomsten met zowel de romaanse kruiskerk van de Sint-Vitus zoals die op de aangetroffen fundamenten gereconstrueerd kan worden, als met de restanten van de Sint-Marie die bekend zijn van prenten die Rienk Jelgerhuis er in 1765, vlak voor de afbraak, van maakte. Voorts vertoont de kerk van de zegels een specifiek gevormd westwerk dat bij archeologisch onderzoek in het Oldehoofsterkerkhof inderdaad aan het licht kwam en voor de Sint-Marie niet is aangetoond, maar wel tot de mogelijkheden behoort. Wellicht zal archeologisch onderzoek op het zuidwestelijk gedeelte van het Jacobijnerkerhof daar meer zekerheid over kunnen verschaffen.

Op de zegels bestaat het front van de Leeuwarder kerk uit een forse rechthoekige toren die een bekroning van een lantaarn met een forse luidklok bezit. Deze toren wordt begeleidt door twee ranke, ronde traptorens die iets hoger reiken dan de klokketoren en gedekt worden door kegelvormige spitsen.
Er zijn overeenkomsten met de kloosterkerk van de Premonstratensers te Dokkum, maar het westwerk doet ook denken aan die van kerken in (zeker voor de Middeleeuwen) verre streken. Kerken uit het bisdom Luik, in het bijzonder die van Nijvel en van de Onze Lieve Vrouwe te

Maastricht hebben dergelijke westwerken en ook de veel grotere en complexere kerken uit het gebied van de midden-Rijn: Spiers en vooral Worms en Mainz vertonen dergelijke westelijke partijen. Met het Luikse bestaat een indirecte relatie, want abt Wibald van Corvey die in 1148 - 1149 zijn gram haalt over het eigenmachtig optreden van de vier priesters van de Sint-Vitus van Leeuwarden is afkomstig van de abdij Stavelot bij Melmedy. Toch zal deze relatie geen invloed gehad hebben, omdat deze te laat gelegd is en wel in een tijd dat Corvey zijn greep op Leeuwarden verloor.

Wel zijn er overeenkomsten van het westwerk waarvan de grondslagen in de Oldehove-terp zijn teruggevonden met het nog steeds bestaande westwerk van de moederkerk, de kloosterkerk van Corvey. De Leeuwarder westelijk partij is weliswaar beperkter en kan buiten de gebruiksfuncties van portaal en klokkentoren nauwelijks een afzonderlijke functie gehad hebben, maar er kunnen overeenkomsten in karakter bestaan hebben. In Leeuwarden zijn ter weerszijden van het zware middenelement rechthoekige kapellen aangebracht. Deze kunnen de basis gevormd hebben voor traptorens die de middentoren begeleidden, vierkante of ronde slanke torens die bij vergelijkbare westwerken veelvuldig voorkomen. In Corvey zijn ze vierkant, die van de Leeuwarder stadszegels hebben duidelijk ronde vormen. De Leeuwarder parochiekerk, de romaanse Sint-Vitus, kan met haar vroeg twaalfde eeuwse westwerk heel goed gebouwd zijn in opdracht en onder bouwkundig invloed van het machtige klooster Corvey. Gebruiksfunctionele verschillen kunnen tot onderscheid in bouwkundige opzet bij overeenkomsten in karakter hebben geleid.

Indien de afbeeldingen op de stadszegels overigens in grote lijnen als betrouwbaar mogen worden beschouwd, dan kan door een verdraaiing van het perspectief nauwelijks iets zichtbaar zijn van het schip en volgt vrij snel na het westwerk de hoge, bijna tot de hoogte van schip en koor reikende zuidelijke transeptarm. Deze heeft een zeer hoge rondboognis in de rechte sluitmuur en een ornament (een venster in de vorm van een driepas?) in de geveltop. Daarop volgt aan de oostzijde het koor dat geopend is door een of meer rondboogvensters en een decoratief fries onder de daklijkst bezit. Het dak is met pannen gedekt. Mensonides vermoedde in zijn zorgvuldige beschrijving van de zegels dat het koor in zekere periode was uitgebreid. Het later plaatsgevonden archeologisch onderzoek heeft dat voor de Sint-Vitus niet kunnen bevestigen. Het toonde wel aan dat het koor langer was dan de afbeelding op de kleine zegels kon laten zien.

Uitbreidingen en nieuwbouw.

In de dertiende eeuw zijn er pogingen ondernomen om de kerk uit te breiden. Waarschijnlijk moet uit de fragmenten gebrekkige fundering die uit deze periode aan het licht zijn gekomen, de conclusie getrokken worden dat er geen nieuwe kerk tot stand is gekomen, maar dat pogingen tot vergroting in een vroeg stadium zijn gestaakt. Als de op de stadszegels afgebeelde kerk inderdaad de Sint-Vitus is, heeft de romaanse kerk nog tot het begin van de vijftiende eeuw stand gehouden. Genoemde pogingen tot vernieuwing en vergroting hebben plaatsgevonden in de eeuw dat in het beheer van de kerk verandering kwam.

Corvey heeft sinds het conflict in het midden van de twaalfde eeuw de contrôle over de Sint-Vitus vermoedelijk niet meer herkregen. De plaatselijke geestelijkheid en hoofdelingen, met name de Burmania's hebben meer dan een eeuw het bewind over de kerk gevoerd. Een twist tussen Burmania's en andere rechthebbenden leidde er in 1285 toe dat het patroonrecht door Eppo, plebaan in Oldehove, overgedragen werd aan het klooster Mariëngaarde bij Hallum. De stad ondernam in de loop der tijd overigens steeds vaker pogingen om de kerk onder contrôle te krijgen.

Wat in de dertiende eeuw waarschijnlijk niet gelukt is, is in de vijftiende eeuw

opnieuw aangevat: de uitbreiding van de kerk. De oude romaanse kerk moet toen voor de flink gegroeide stadsbevolking veel te klein zijn geweest en er kwam een grote driebeukige basiliek met een groot koor met omgang tot stand. De kerk,

6. *De vijftiende-eeuwse Sint-Vituskerk met de laat-gotische toren die de naam Oldehove ontving. Een gravure uit de achttiende eeuw die bij een groep van afbeeldingen hoort, die vermoedelijk teruggaat op thans verloren gegane, althans onbekende afbeeldingen uit de zestiende eeuw.*

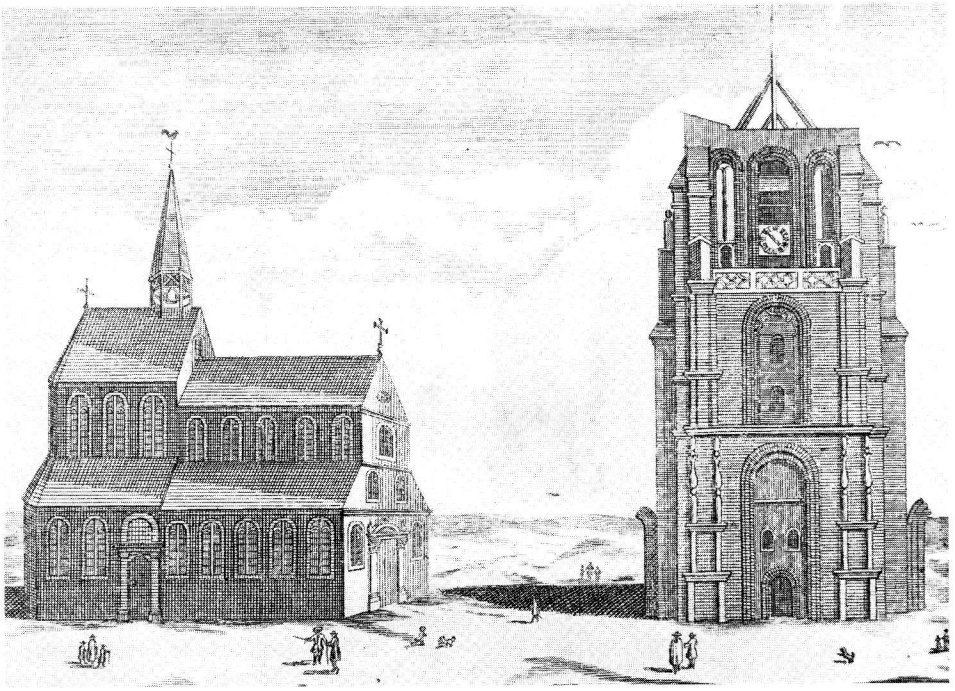

waarvan vooral de hoogte van de lichtbeuk bij schip en koor opvallend is, kon met haar lengte van een kleine 70 meter en breedte van een kleine 25 meter de oude kerk helemaal omvatten. Waarschijnlijk is eerst het grote en hoge koor gebouwd om dat als kerk te kunnen gebruiken tijdens de sloop en nieuwbouw van het schip. Van deze laat-gotische basiliek zonder transept en zonder toren, maar met een dakruiter op de viering, de overgang van schip naar koor, zijn verschillende, uit de achtiende en negentiende eeuw daterende afbeeldingen bekend die opzettelijk oud aandoen. Deze prenten en tekeningen gaan waarschijnlijk terug op een tweetal verloren gegane, in elk geval thans niet meer bekende, afbeeldingen die voor de sloop van de kerk in 1595/'96 vervaardigd zijn. De onderlinge verwantschap van de latere ''aftekeningen'' wijst in die richting. Deze afbeeldingen bevestigen voor een groot deel de opgravingsresultaten: we zien een kerk met een hoge koorpartij met omgang, maar zonder dwarsbeuk, met een schip met hoge lichtbeuk en zijbeuken. In plaats van een echte toren stond er een dakruiter met luidklok op de scheiding tussen schip en koor. Bij de opgravingen zijn steunberen aangetroffen. Deze voor de stabiliteit van het hoge en met grote vensters geopende gebouw noodzakelijke steunen zijn op de afbeeldingen niet terug te vinden.

De bouwkundige kwaliteit van deze grote kerk is mogelijk niet groot geweest; de bouwkunstige waarde is kennelijk als te gering ervaren, want in de jaren-1520 zijn er weer plannen gemaakt voor nieuw-

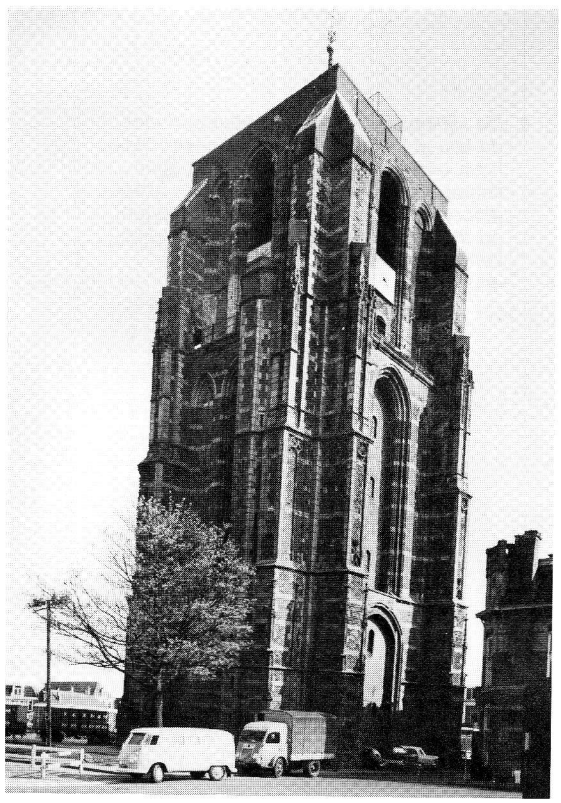

8. De vroeg-zestiende-eeuwse toren van de Sint-Vitus die in zijn onvoltooide staat symbool van Leeuwarden is geworden en de naam van de terpnederzetting ontving: Oldehove.

bouw en is ook met de uitvoering van de plannen begonnen. Ten noorden van de fundamenten van de oudere kerken zijn sporen van de fundamenten van een nieuwe zijmuur en de muren van een transeptarm gevonden. Ze duiden op een nogal pretentieuze vergroting, van een programma waarvan ook de bouw van een forse en hoge toren deel uit maakte. Van die toren kwamen drie geledingen tot stand in de jaren 1529 tot 1533, maar van voortzetting van de bouw werd toen afgezien omdat de toren bleef verzakken. Het resultaat van het aanmatigende bouwprogramma, de scheve en kromme toren die de naam van de terp heeft ontvangen, ging in elk geval symboolwaarde voor de stad uitstralen: de Oldehove.

De stad betwistte het patronaatsrecht van Mariëngaarde en nam voor de bouw van de nieuwe kerk met toren dan ook zelf het initiatief. Het conflict liep in het midden van de zestiende eeuw hoog op zonder dat het tot een oplossing kwam. Van 1570 tot en met 1578 zijn de machtsverhoudingen tussen de Sint-Vitus en Mariëngaarde korte tijd omgedraaid geweest. Het was de periode dat Cunerus Petri aan het hoofd stond van het bisdom Friesland en de Sint-Vitus als kathedrale kerk in gebruik was. Het Hallumer klooster moest met zijn bezittingen het bisschoppelijk hof met alles wat daar bijhoorde mogelijk maken. Enkele jaren nadat de bisschop was afgezet, volgde in 1580 de Hervorming. Het waarschijnlijk niet al te gedegen gebouw had omstreeks dat jaar ook enkele echte zware stormen te verduren gehad en nadat het wel enige jaren voor de protestantse eredienst in gebruik was geweest, besloot de magistraat van Leeuwarden om de Sint-

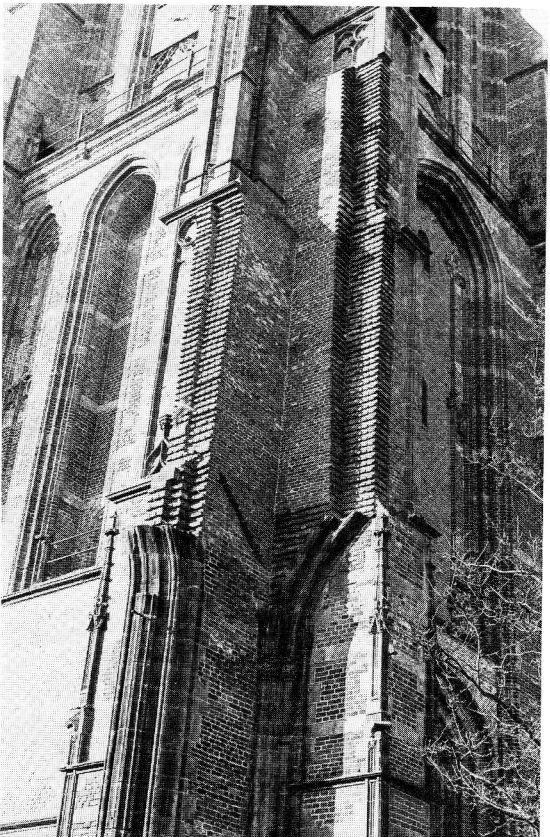

9. De zuidoosthoek van de Oldehove-toren: vertandingen in het metselwerk en aanzetten van gewelfribben getuigen nog steeds van de pretentie om er een (grote) kerk tegenaan te bouwen.

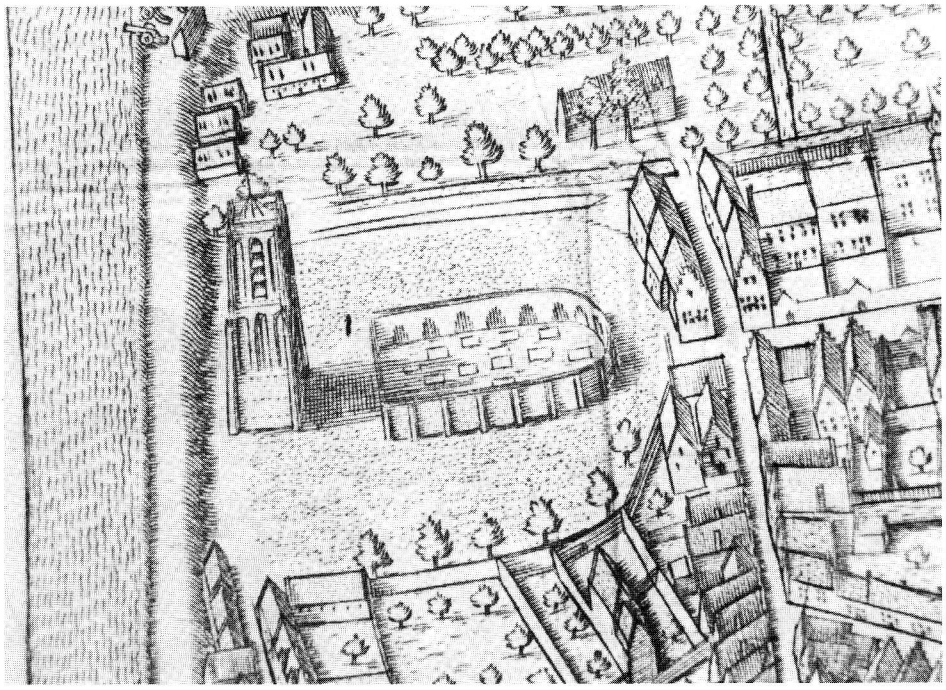

7. Fragment van de vogelvluchtkaart van Leeuwarden in 1600 getekend door landmeter Johannes Sems en in 1603 gegraveerd door Pieter Bast. Van de Sint-Vituskerk resteert een borstwering-hoge muur.

Vitus te slopen. De leibedekking van het dak was intussen al naar de Jacobijnerkerk overgebracht. Nog ruim een eeuw is er enig muurwerk blijven staan om te dienen tot kerkhofmuur, maar in 1706 werden ook deze laatste tastbare sporen van de Sint-Vitus weggewist.

De Sint-Marie van Nijehove

De Sint-Marie, de parochiekerk van de Nijehove-terpnederzetting van Oud-Leeuwarden, moet in haar stenen vorm dateren uit de twaalfde eeuw, maar is in de vijftiende eeuw ingrijpend verbouwd. De kerk verloor in 1687 haar toren en is in 1765 gesloopt. De Mariakerk is bekend van een zeventiende-eeuws schilderij en van een tweetal gravures die al bij de Sint-Vituskerk ter sprake kwamen.

De Leeuwarder geschiedschrijver Eekhoff kwam op onjuiste gronden op een stichting in de elfde eeuw. Hij nam aan dat een archiefstuk uit het midden van de twaalfde eeuw op deze kerk betrekking had, een aanname die Schuur in zijn studie over middeleeuws Leeuwarden met argumenten heeft tegengesproken. Intussen had Mensonides de stadszegels al vergeleken met de toen bestaande gegevens en afbeeldingen van de Sint-Vitus en de Sint-Marie en was tot de voorlopige conlusie gekomen dat de stadszegels de Sint-Vitus moesten voorstellen. Laatstgenoemde schortte zijn definitief oordeel op tot archeologisch onderzoek meer gegevens aan het licht zouden brengen. Dat licht is intussen geworpen op de grondvesten van de Sint-Vitus en die lijken Mensonides' en Schuurs standpunten te bevestigen. Toch zouden opgravingen in de overigens al vaak geroerde grond van het westelijk gedeelte van het Jacobijnerkerk mogelijk nog meer duidelijkheid kunnen verschaffen, want de zegelafdrukken vertonen mogelijk toch de afbeelding van de Mariakerk van Nijehove.

Het westwerk van de op het zegel afgebeelde kerk heeft namelijk ronde trapto-

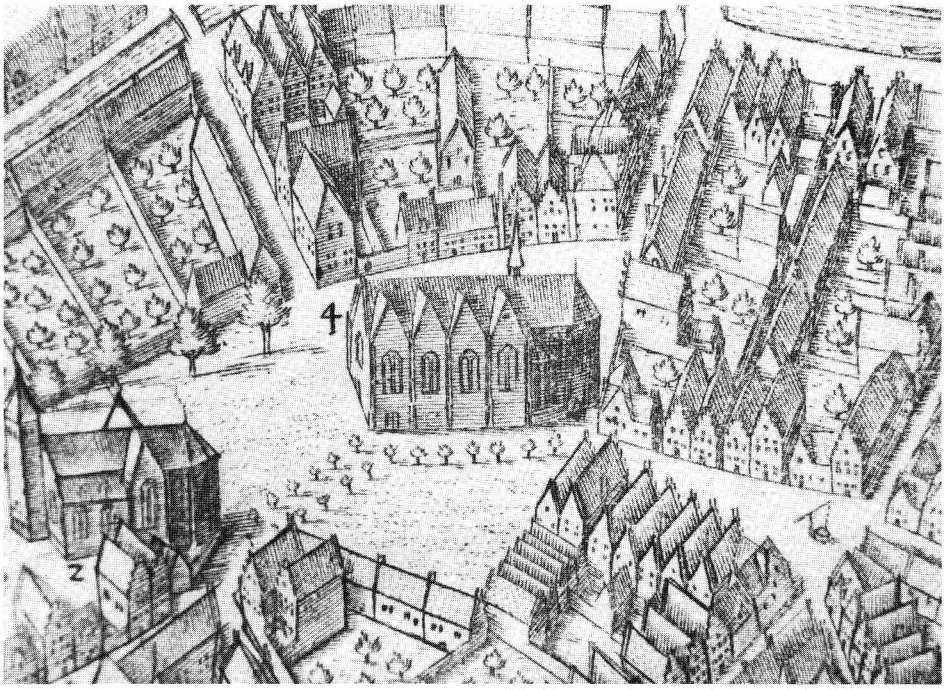

10. Fragment van de vogelvluchtkaart van Sems en Bast. Het Jacobijnerkerkhof met westelijk de Sint-Marie van Nijehove en noordoostelijk de Jacobijnerkerk.

rens, terwijl de grondvesten van de traptorens van de Sint-Vitus rechthoekig bleken te zijn. De door Rienk Jelgerhuis in 1765 afgebeelde Sint-Marie heeft romaanse karaktertrekken: de kleine rondgesloten vensters in de koorsluiting (de grotere vensters in de koortraveeën zijn kennelijk later ingebroken), de rondboogfriesjes onder de daklijst, de grote brokken bouwmateriaal met steigergaten bij het transept en het grote hoge rondboogfries in de transeptmuur zijn op alle stadszegels terug te vinden.

Het feit dat de kerk pas in een stuk van 1333 voor het eerst genoemd wordt, zegt helemaal niets en het argument dat de stichting van de parochie heeft samengehangen met de juridische afscheiding van het stadsgebied tegen het einde van de dertiende eeuw is evenmin sterk. Wel zou het hoogst vreemd zijn dat de kerk pas op de rand van de hoge terp gebouwd zou zijn na de aanvang van de bouw van het Dominicanerklooster in het midden van de dertiende eeuw op een lagere terpflank ten noordoosten van de ruime plek van de parochiekerk. Wat de zegelafbeelding betreft zou nog kunnen worden toegevoegd dat het merkwaardig is dat een zichzelf respecterende gemeenschap, een proto-stad, op zijn zegel een kerk afbeeldt die onderhorig is aan een vreemd klooster, al staat daar weer tegenover dat de Sint-Vitus, die sedert de vijftiende eeuw de hoofdkerk van Oostergo was, daarvóór ook een zekere status moet hebben bezeten en daarom toch ook wel in aanmerking zou kunnen komen. Het is niet de bedoeling om hier het pleit in het voordeel van de Sint-Marie te beslechten, maar alleen om de mogelijkheid open te houden dat de stadszegels de Sint-Marie kunnen afbeelden en dat deze Sint-Marie in elk geval uit de twaalfde eeuw moet dateren. Archeologisch onderzoek kan de meningsvorming mogelijk gaande houden.

11. De Jacobijnerkerk (links) en de Sint-Marie van Nijehove (rechts) op een schilderij van Jan Abrahamsz. Beerstraaten uit 1663 (Berkeley Castle, England). De kerken zijn in een fantasievolle setting geplaatst. Zo is tussen de kerken een stukje stad met huizen op de hoek van Brol, Naauw en Grote Hoogstraat met de (in 1884 afgebroken) Nieuwetoren geplaatst.
Omdat de Jacobijnerkerk zeer nauwkeurig is weergegeven, kan aangenomen worden dat de afbeelding van de Sint-Marie ook getrouw is. De kerk had geen los voor de kerk gebouwde toren, maar een die in het kerklichaam was opgenomen. Het boven het kerkdak uitstekende torengedeelte werd in 1687 wegens bouwvalligheid afgebroken.

De kerk met, het klokhuis zonder toren

Het merkwaardige feit doet zich voor dat de afbeeldingen die van de kerk bewaard zijn gebleven elkaar tegen lijken te spreken. De gravures die Rienk Jelgerhuis in 1765 maakte, laten een torenloze kerk met een vooral romaans karakter zien; het schilderij van Jan Abrahamsz. Beerstraaten uit 1663 (Berkeley Castle, Engeland) vertoont bezijden de Jacobijnerkerk een Mariakerk die er gotisch uitziet en haar toren nog bezit. De toren is in 1687 verdwenen, want toen gaf het stadsbestuur het bevel "om de thoorn van het Klockhuys vermits bouvalligheyt, aff te doen nemen, en sulx met het ander gebouw onder een aegaal dakt te brengen".
De Sint-Marie werd toen klokhuis genoemd, omdat zij vanaf het begin van de zeventiende eeuw als bronsgieterij voor o.a. klokken in gebruik was.

Op het schilderij en de prenten zien we een vermoedelijk driebeukige, brede pseudobasiliek met ongeleed dak, een westwerk, een hoog transept en een hoog koor zonder omgang. Het westwerk bestaat uit een in het kerklichaam opgenomen forse toren; de westgevels van toren en kerk vormen een geheel. Zo'n oplossing, ruimtelijk soms een antwoord op de oostelijke koorpartij, werd vooral in de twaalfde eeuw toegepast, aan het eind van de romaanse periode. Op de prenten zijn de hiervoor genoemde romaanse karaktertrekken duidelijk te zien. De laatgotische trekken die de kerk op het schilderij laat zien, doen vermoeden dat zij in de tweede helft van de vijftiende eeuw drastisch verbouwd is. Het is alsof de pa-

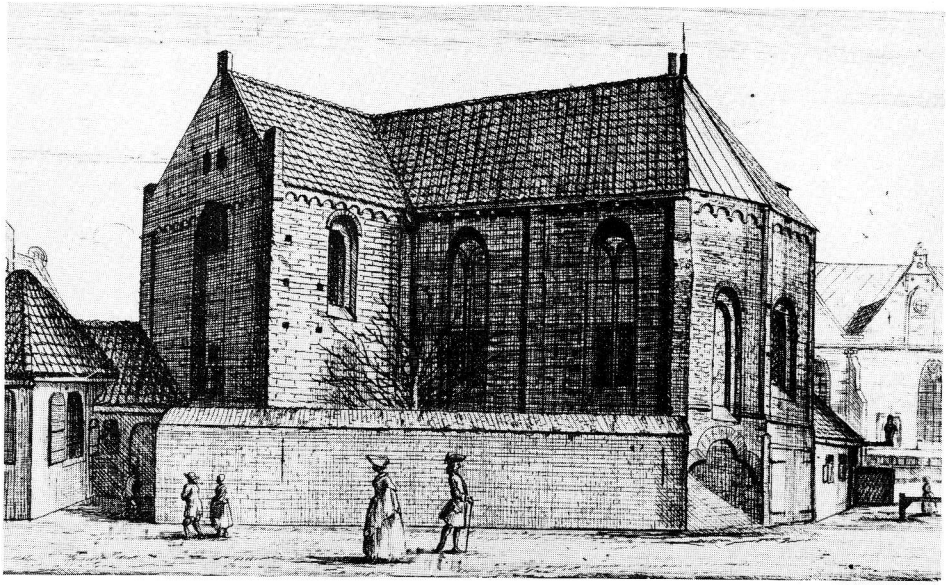

12. Gezicht op de Sint-Marie van Nijehove vanuit het zuidwesten, de zijde die het duidelijkst de romaanse oorsprong vertoont. Rienk Jelgerhuis vervaardigde de gravure in 1765, het jaar van de sloop.

rochie niet achter wilde blijven bij de nijvere kloosterlingen die aan de andere zijde van het kerkhof de Jacobijnerkerk aanzienlijk uitbreidden.

De parochiekerk beschikte over zeer beperkte middelen en het blijft daarom de vraag waar de verbouwing van betaald is. De noordelijke kruisarm heeft een hoog venster (anders dan de diepe vensternis van de zuidelijke arm) en in de geveltop een register van hoge, klimmende blindnissen gekregen. De westelijke gevel ontving een groot, breed venster boven de ingang en versneden steunberen om de opengewerkte gevel te stutten. De toren die boven het dak uitrijst heeft in zijn opengewerkte en door beren gesteunde vorm een duidelijk laat-gotisch karakter. Toch kan zo'n bouwlichaam niet pas in de vijftiende eeuw zijn aangebracht. De kerk moet al eerder een westwerk bezeten hebben. In de noordoostelijke hoek tussen kruisarm en koor is nog een bouwwerk met een driezijdige sluiting tegen de kerk aangebouwd, mogelijk een sacristie, maar misschien ook de voor het zicht omgeklapte koorsluiting, een perspectivische vrijheid die de Beerstraatens zich wel vaker veroorloofden.

De Sint-Marie van Nijehove, een pseudobasilicale kruiskerk met enkelvoudig transept en koor met een torenwestwerk uit de twaalfde eeuw, een geheel dat in de vijftiende eeuw verbouwd werd, bleef na de Hervorming in 1580 niet voor de eredienst in gebruik en werd ontdaan van alle religiosa. De preekstoel werd naar de Galileërkerk overgebracht. In deze periode van strijd en van een pestepedimie werden gewonde soldaten in de kerk en de zieken in de kosterij en andere bijgebouwen verpleegd. De kerk diende van 1608 tot 1619 tot bergplaats van krijgsbehoeften van het Landschap Friesland. Vervolgens kon het kerkgebouw verhuurd worden aan Hans Falck van Neurenberg, gieter van klokken en geschut. Sinds die tijd werd de Sint-Marie "het Klokhuis" genoemd. In 1637 volgde Jacob Noteman Falck als bronsgieter op. Van 1671 af was Petrus Overney er werkzaam. Sinds 1678 zijn er in een deel van de kerk doodskisten gemaakt. Het nabijgelegen Nieuwe Stads Weeshuis had het alleenrecht tot de vervaardiging en de wezen werden aan dit navrante werk gezet.

13. *Gezicht op de Sint-Marie vanuit het noordoosten. Een negentiende-eeuwse copietekening naar een gravure van Rienk Jelgerhuis. Op de afbeelding is het verschil tussen het hoge, smalle koor en het vrede, vermoedelijk driebeukige schip met ver naar beneden doorlopend dak te zien. In 1628 had men de leien die voor het dak van de Jacobijnerkerk nodig waren, vervangen door pannen.*

Ook nadat de uitbouw van de toren in 1687 weggebroken was en het dak op die plaats gedicht, bleef de bronsgieterij in functie. In 1694 werd het giethuis met de installaties hersteld en vergroot. De provincie droeg 125 gulden aan deze verbouwing bij, omdat er toen ook grotere stukken geschut konden worden gegoten. Het is niet bekend hoelang er in de oude kerk bronzen werken voor vrede en oorlog vervaardigd zijn; in 1709 goot Overney er nog een klok voor Oosterbierum, maar kort hierna moeten de werkzaamheden gestaakt zijn. Een gedeelte van de kerk is vervolgens nog als turfschuur in gebruik geweest en er is nog een armenschool in gevestigd geweest, maar in 1765 is het kerkgebouw gesloopt. De opbrengst van de sloop bedroeg 1800 gulden. Op de plaats kwamen burgerhuizen te staan en rond de laatste eeuwwisseling verrezen er het Sint-Elisabethklooster en de Sint-Luciasschool. Dat complex heeft zijn oorspronkelijke bestemming ook al weer verloren, maar wordt bij een nieuwe functie, als gebouw vermoedelijk wel gehandhaafd.

De Sint-Catharina van Hoek

In de late middeleeuwen, waarschijnlijk in de veertiende eeuw, stichtte de familie Camminga een kapel in Hoek, de buurschap die het noordoostelijk deel van de stad Leeuwarden was gaan vormen.
Wytze van Camminga legde in 1541 in zijn testament vast dat hij en zijn familie in die kerk begraven wilden worden, omdat zij de kerk hadden gesticht. De vroegste vermelding van deze kerk is te vinden in een charter van 1532, waarin is vastgelegd dat Oldehove en Hoek "beyde to Lewerden to kerken horen onder een recht als onder der stad recht van Lewerden wesen sullen". De buurschap Hoek, strategisch voor handel en nijverheid gelegen, was, zoals Schuur samenvatte, een door de Cammingha's geïnspireerde, tegen de stad gerichte nederzetting. Maar Pieter van Camminga moest Hoek met al zijn bezittingen in 1532 onder het stadsrecht brengen. De Cammingha's hadden zich verzet en bleven zich verzetten tegen het stedelijk gezag. Ze konden dankzij bezittingen van grond en opstallen hun macht in Hoek doen gel-

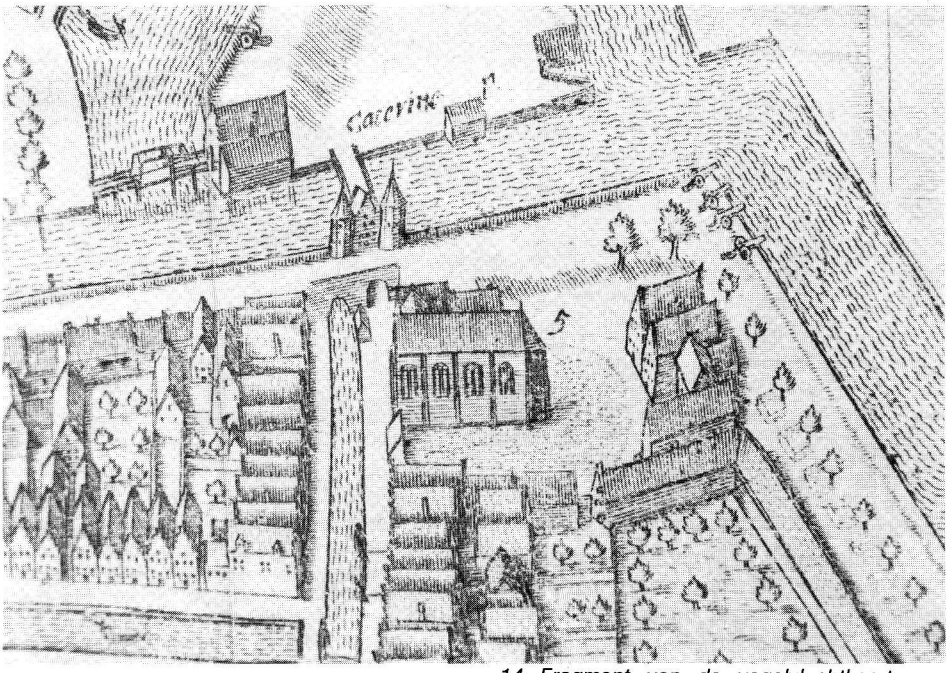

14. Fragment van de vogelvluchtkaart van Leeuwarden door Sems en Bast. Het laatste stuk van de Voorstreekgracht, het Dokkumereind. Ten oosten van de gracht staat de door de Cammingha's gestichte Sint-Catharinakerk.

den. Ze bewoonden de grote zaalstins die later het Amelandshuis genoemd zou worden en de buiten de stad gelegen Camminghaburg. Zelfs in de zestiende eeuw hadden ze nog grote invloed op het kerkelijk gebeuren in de door hen gestichte parochiekerk.

In 1567, een jaar nadat voor zeer korte tijd de eerste gereformeerde diensten in Leeuwarden waren gehouden, kwamen de twee belangrijkste Cammingha's overeen dat de bewoner van het Amelandshuis twee en die van Camminghaburen één persoon mocht aanwijzen in een drietal dat aan de parochie Hoek werd voorgelegd om daar een keuze voor een pastoor en een vicaris uit te maken.
Kerk, pastorie en vicariehuis moeten zich toen in niet al te beste staat hebben bevonden. De vicarie was in 1550 "leech, dampich, oudt ende crank". Het was er ook nog zo druk "dat een goedt en eerlijck prester nye bequaemlijcken noch gerustlijcken gewoenen en conde". Er volgde dan ook een verzoek om een nieuw huis achter in de hof te bouwen. Het is niet bekend of dat nog gebeurd is. De middelen lagen er niet voor het grijpen want kerk, pastorie en vicarie hadden nauwelijks bezittingen waar rente van getrokken kon worden. De geestelijken zullen in sterke mate afhankelijk zijn geweest zijn van de Cammingha's en zich verder dankzij giften en collectes in hun levensonderhoud hebben moeten voorzien.

De Leeuwarder beeldenstorm begon op 9 oktober 1578 juist in deze Sint-Catharinakerk. Een groepje plunderende bewoners van het Hoeksterespel drong de kerk binnen en roofde en vernielde er alles wat aan de oude eredienst herinnerde. De kerk zou niet meer voor de eredienst gebruikt worden. Het gebouw werd overgedragen aan de provincie Friesland die er 's Lands Tuig- en Wapenhuis in vestigde. Nadat het wapentuig in 1691 naar het zg. Engelse huis aan de Nieuwestad was overgebracht, kwam de Catharinakerk weer leeg te staan. Na enige jaren kwam het kerkgebouw opnieuw

in handen van de stad die het na verbouwing aanwenden voor werkverschaffing van armen. Tot in het begin van de negentiende eeuw is de kerk, die nog steeds haar middeleeuwse gedaante had, spin- en werkhuis gebleven.

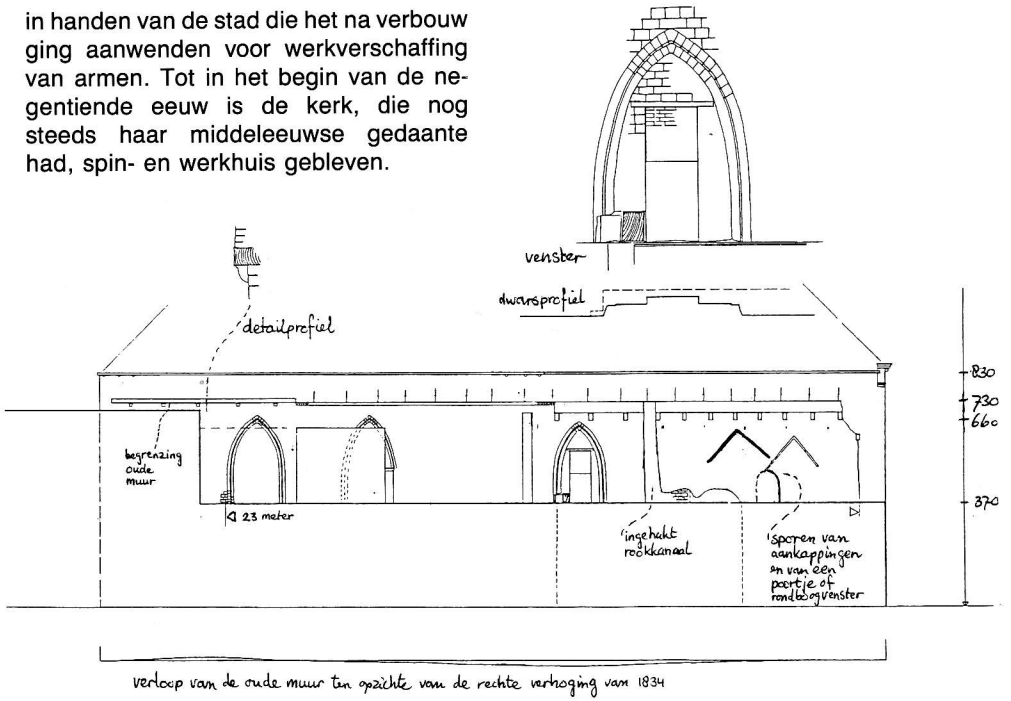

15. Opmetingstekening van het gedeelte van de noordmuur van de Sint-Catharinakerk dat enige jaren in het zicht is geweest (Verbeterde versie van de opmeting door S. Heidstra te Delft, zomer 1983).

De nog bestaande noordmuur.

De veertiende-eeuwse kerk was 23 meter lang en 10 meter breed. Er stond op de voorgevel een gemetseld torentje met een spits. In de zuidelijke muur zaten vier vrij grote spitsboogvensters tussen flinke steunberen en aan de oostzijde bezat de kerk een veelzijdige koorsluiting. Aan de noordzijde was de pastorie tegen de kerkmuur aangebouwd en die muur, die nog steeds bestaat en in de vroege jaren - 1980 lange tijd in het zicht is geweest, bevat nog twee sporen van oude aankappingen. In die muur was slechts ruimte voor drie ramen en er zijn tevens sporen aangetroffen van een veel lager geplaatste doorgang van pastorie naar kerk. Het gebruikte bouwmateriaal bestaat uit kloostermoppen van 30 x 14½ x 9 centimeter in allerlei kleuren van rood, via roze (appelbloesem) naar geel, die gemetseld zijn in grove kalmortel.

In de periode dat de noordmuur boven een niveau van 3,70 m in het zicht was, kon vastgesteld worden dat de goot op 7,30 m hoog heeft gezeten. Vanaf de voorgevel gerekend, moeten de eerste twee traveeën blind geweest zijn. Daar was de pastorie aangekapt. Daarop volgde het duidelijke spoor van een spitsboogvenster, 9 meter uit de voorste bouwnaad. Het dubbele profiel van de dagkanten vertoonde sterke overeenkomsten met het profiel van bepaald vensters van de Jacobijnerkerk die als veertiende-eeuws beschouwd worden. De sporen van de andere twee ramen die verder naar achter lagen, waren nagenoeg vlak dichtgezet waardoor de profielen niet gecontroleerd konden worden. De muur is (mogelijk van secundair materiaal) in één keer tot stand gekomen en is vermoedelijk geopend geweest met drie hoge spitsbogige vensters.

Er konden aan of in de muur geen sporen van steunberen aangetroffen worden en vermoedelijk spreekt Eekhoff over acht (2 x 4) beren, omdat op zeven-

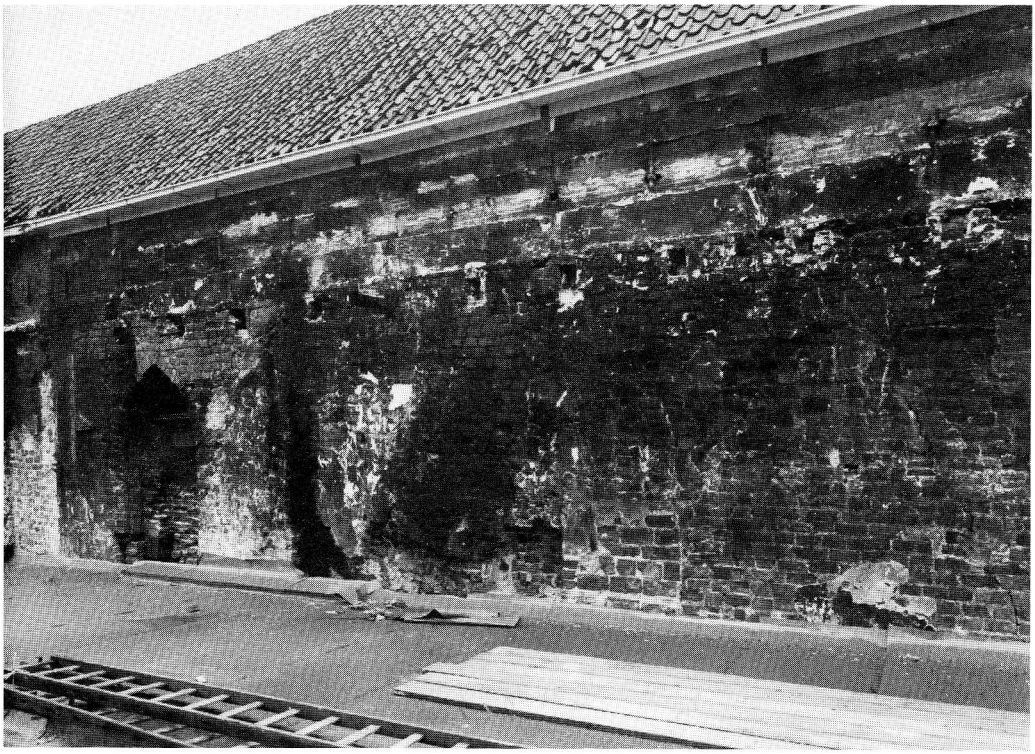

16. Een gedeelte van de noordmuur van de Sint-Catharina vanuit het noordwesten met rechts sporen van aankappingen en van een rondbogige doorgang en link een gotisch venster.
(foto Dikken & Hulsinga).

tiende-eeuws kaartmateriaal de zuidgevel er in elk geval vier schijnt te bezitten. Op de vogelvluchtplattegrond, getekend door Johannes Sems in 1600 en in 1603 gegraveerd door Pieter Bast, is de kerk goed zichtbaar: een in verhouding tot haar lengte van vier venstertraveeën tussen steunberen vrij hoge kerk met een klein klokketorentje op de voorgevel en een meerzijdige, vermoedelijk driezijdige koorsluiting. Gezien de gevonden en bestudeerde noordmuur heeft Sems de kerk te kort getekend. De kerk zal, gezien de maatverhouding van 10 bij 23 meter, eenbeukig geweest zijn.

In de jaren-1830 rezen er plannen om het gebouw dat nog steeds min of meer de vorm van de middeleeuwse kerk bezet, te verbouwen. Als werkhuis voldeed het oude gebouw niet meer; het was bouwvallig geworden en het uitwendige ontsierde de entreé van de stad. Bovendien wilde het armbestuur het inwendige verbeteren. Het stadsbestuur was er zelf van overtuigd dat met een vernieuwing de ''luiheid en lediggang'' van de armen zou worden tegengegaan.

De door de stadsarchitect Gerrit van der Wielen (1767-1853) ontworpen verbouwing werd in 1834 aanbesteed voor 6300 gulden. Daarbij bleef de blind gemaakte noordmuur gehandhaafd, maar de zuidelijke en de muren van de koorsluiting werden gesloopt. Het huidige gebouw Voorstreek 106 is drie meter smaller dan de oorspronkelijke Sint-Catharinakerk, waarvan het nog de noordelijke muur bezit. Het gebouw oogt als een voornaam herenhuis, maar bleef nog enige tientallen jaren het huis waar de armen werkverschaffing konden vinden.

Tot slot.

Van de Sint-Vituskerk van Oldehove resteren nog enige grondsporen die aan het eind van de jaren-1960 konden worden onderzocht. Of er in de grond nog iets van de Sint-Marie van Nijehove is, is de vraag, maar het is de moeite waard om, als de gelegenheid zich voordoet, op zijn minst enige proefsleuven te graven.

Het zou de discussie verder helpen als er door archeologisch onderzoek meer duidelijkheid zou komen over de geschiedenis van de westelijke partij van deze kerk. De derde parochiekerk van Leeuwarden, de Sint-Catharina van Hoek, heeft het van de middeleeuwse parochiekerken het langst uitgehouden.
Zij behield haar oorspronkelijke functie niet, maar bleef tot 1835 in wezen. Zij is zelfs niet helemaal verdwenen, maar de nog bestaande noordelijke muur is in de lente van 1985 door aanbouw van de belender weer aan het oog onttrokken. Het zou ook wenselijk zijn om archeologisch onderzoek te doen op het achterterrein van de Voorstreek 106, niet alleen om de grondslagen van de oude kerk terug te vinden, maar ook, omdat het niet ondenkbaar is dat er belangrijke grafzerken van de familie Cammingha aan het licht komen.

Geraadpleegde literatuur:

W. Eekhoff. *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden.* Leeuwarden 1846.
M.P. van Buijtenen. *St. Vitus van Oldehove. Episoden uit de strijd om Leeuwardens kerk 1146-1580.* Utrecht 1950.
H.M. Mensonides. *Het Stadszegel van Leeuwarden en de kerk welke op oudere stadszegels voorkomt.* De Vrije Fries XL (1950) 37 e.v.
J.R.G. Schuur. *Leeuwarden voor 1435. Een poging tot reconstructie van de oudste stadsgeschiedenis.* Zutphen 1979.
Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1968, 114-115 en 1969, 1-3 (H. Halbertsma).
Herma M. van den Berg. *Plattegrondvormen van middeleeuwse kerken in Groningen en Friesland.* Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1970, 14 e.v.
P. Karstkarel. *Resten middeleeuwse Catharinakerk weer verstopt.* Leeuwarder Courant 29 maart 1985.
Herma M. van den Berg. *Eenbeukige dorpskerken met aanbouwen in Friesland.* publicatieband Stichting Alde Fryske Tsjerken, publicatie nr. 33 (1986), band IV, 10 e.v.
Peter Karstkarel en Rienk Terpstra. *De late Middeleeuwen aan de Grote Kerkstraat* Leeuwarden, Monument van de maand jrg. 2, deel 5, 1987.

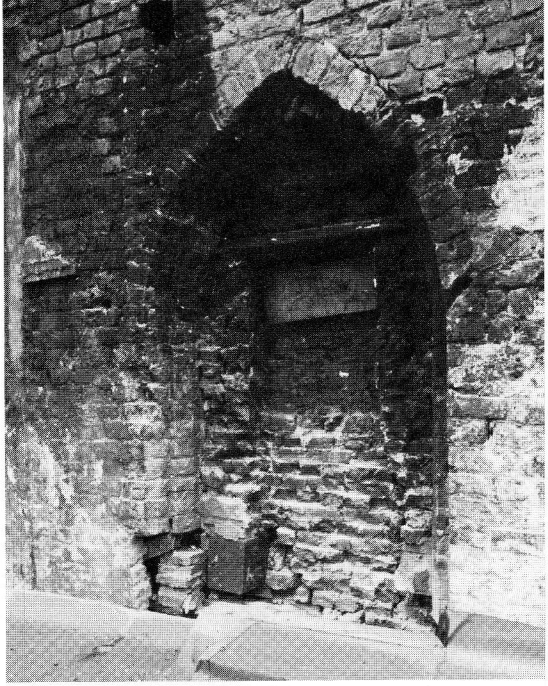

17. Het enige niet geheel dichtgezette venster in de noordmuur van de Sint-Catharinakerk. (foto Dikken & Hulsinga).

18. Voorstreek 106 te Leeuwarden dat in 1835 door Stadsarchitect Gerrit van der Wielen ingrijpend verbouwd werd. De linker zijgevel is de nog bestaande muur van de Sint-Catharinakerk.

MEDEDELINGEN

Van de voorzitter

Toegetreden tot het Algemeen bestuur is de heer G. Elzinga, archeoloog voor de Provincie Friesland. Door het vertrek van Dr. H. Halbertsma was er een vakature ontstaan. Wij zeggen de heer Halbertsma dank voor zijn grote toewijding aan onze kerkelijke monumenten en heten de heer Elzinga van harte welkom!

Open Monumentendag.
Met voldoening kunnen wij terugzien op de eerste Open Monumentendag. Gemiddeld 37 bezoekers namen een kijkje in onze open kerken. Wij zijn tot de conclusie gekomen dat voor het jaarlijks organiseren van een Open Monumentendag een breed draagvlak aanwezig is. Wij kunnen u mededelen dat de tweede Open Monumentendag zal worden gehouden op zaterdag 17 september 1988.

Van de Penningmeester

Voor de restauratie van een kanselbijbel in één van onze kerken (Katlijk) ontvingen wij een subsidie van de volgende fondsen:
Helomastichting te Heerenveen
f 1.100,--,
Stichting Comité voor de Zomerzegels
f 1.100,--
Hervormde Vrouwenvereniging Katlijk
f 1.000,--
Hervormde Vrijwilligersdienst
Heerenveen-Katlijk *f* 1.300,--

Voor de restauratie van de kerk van Bornwird ontvingen wij van het Prins Bernhardfonds *f* 25.000,--.

Voor de Keppelstok-uitgave van april 1987, "Broerekerk Bolsward" ontvingen wij van de Burgelijke Gemeente Bolsward *f* 3.000,-.

Voor het ontwerp van één of meerdere kunstobjecten te Hogebeintum ontvingen wij *f* 1.250,-- van de Provincie Friesland en *f* 1.625,-- van het Anjerfonds Friesland.

Voor alle bijdragen zijn wij de gevers bijzonder erkentelijk!

Het bestuur van de Stichting Alde Fryske Tsjerken doet u hierbij een acceptgirokaart ten behoeven van uw donatie voor 1988 toekomen met het verzoek uw bijdrage zo spoedig mogelijk over te maken.
Er zijn elk jaar opnieuw een aantal donateurs die lang wachten met het overmaken van hun donatie. Dit brengt veel werk met zich mee (o.a. het versturen van herinneringskaarten). Dit kost veel tijd en geld.
Met het geld dat per jaar wordt ontvangen, doet het bestuur een planning voor onderhoud en restauratie. Als de donatiegelden niet op tijd naar ons zijn overgemaakt, betekent dit, dat er rentekosten worden gemaakt. Dit veroorzaakt verlaging van onze middelen, waardoor wij ons programma niet kunnen halen! Immers: subsidies worden gebaseerd op donaties.

De minimale donatie is *f* 20,-- per jaar, maar u mag meer overmaken waar het bestuur u zeer erkentelijk voor is.

Doet u mee?
Wij hebben het al eens gevraagd: als u nu als donateur van onze stichting er een nieuwe donateur bij wilt werven, dan kan er nog meer aandacht worden besteed aan onderhoud en restauratie. Een breed draagvlak is voor onze stichting voor het allergrootste belang.

Helpt u mee?
Dan betekent dat, dat wij straks geen 6.000 maar 12.000 donateurs hebben. En dat moet toch kunnen!

Van de Excursiecommissie

Voorjaarsexcursie 19 maart 1988.
Het was het voornemen de voorjaarsexcursie in 1988 in noord-oost Friesland te organiseren rond de kerk van Rinsumageest, maar nu de restauratie van dit kerkgebouw nog niet voltooid is verleggen wij het doel van de excursie naar de Friese Zuidwesthoek.

Bezocht zullen worden de Ned. Hervormde kerken van Staveren, Warns en Molkwerum en de R.K. kerk van Bakhuizen. Graag vroegtijdig aanmelden om teleurstelling te voorkomen. De kosten bedragen *f* 18,-- per persoon, inclusief het mapje dat u de nodige informatie verschaft. Met eigen vervoer is de prijs per mapje *f* 6,--.
U kunt zich aanmelden via overmaking van het bedrag op giro nr. 36.90.669 t.n.v. de Excursiecommissie "Alde Fryske Tsjerken".

N.B. Het vervoer per bus wordt geregeld vanaf het N.S.-station te Heerenveen.

Werken aan kerken

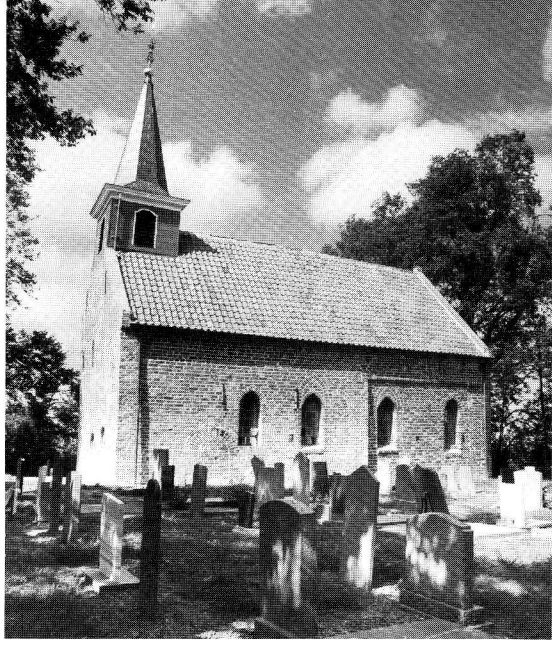

Ned. Herv. kerk te Bornwird na de restauratie; Zuidzijde

Restauraties.

Bornwird.

Momenteel legt de schilder de laatste hand aan de afwerking van het interieur van de kerk te Bornwird. Met het ophangen van de verlichting en het plaatsen van stoelen is de restauratie nagenoeg voltooid.

Nagenoeg, omdat de bij de restauratie blootgelegde muurschilderingen nu nog niet gerestaureerd kunnen worden.

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg staat geen overschrijdingen toe van het eerder vastgestelde subsidiale bedrag.

De restauratie van deze muurschilderingen dient nu te geschieden in het kader van een nieuwe restauratieregeling, de zogenaamde Rijksgroepregeling Restauratie Monumenten. De aanvraag hiervoor is reeds ingediend bij de Gemeente Dongeradeel. De restauraties in de R.R.M. regeling vangen pas in 1990 aan en de muurschilderingen zijn voorlopig gepland in 1991. Ook bestaat nog de mogelijkheid het werk eerder uit te voeren, maar dan moet het worden voorgefinancierd. Dit kost natuurlijk wel weer extra geld.

Raard.

In het voorjaar is Bouwbedrijf Bleekerk uit Bolsward gestart met de restauratie van de kerk te Raard, dichtbij Dokkum. Hier werd evenals in Bornwird de kerk voorzien van een palenfundering tot een diepte van 12 meter. Dit was nodig omdat het gebouw uiteen dreigde te vallen. De in de vorige eeuw tegen het koor geplaatste steuneren konden nu vervallen.

In de zuidoostelijke muur van het koor werden restanten van een gotisch venster gevonden. Een dichtgemetseld venster in de oostmuur is weer geopend om ten behoeve van de nieuwe huurder (een kunstenaar) meer lichtval in de kerk te scheppen.

De erg eenvoudige en in slechte staat verkerende toegangsdeur zal vervangen worden door een nieuwe.

De kunstenaar Cees Launspach, huurder van onze kerk te Boer, (zie elders in dit blad) is gevraagd om hiervoor, ook gezien de toekomstige bemanning, een eigentijds ontwerp te maken.
Indien alles naar wens verloopt, verwachten we de oplevering in het voorjaar van 1988.

Gevonden bouwfragment kerk te Raard: Waarschijnlijk deel van voetstuk kandelaar.

Onderhoud.

Het afgelopen jaar is weer het een en ander aan onderhoud verricht. Het kerkje van Ter Idzard is over twee traveeën van de oude pleisterlaag ontdaan. Tevens is het metselwerk hersteld.

Van de in 1979 gerestaureerde kerk van Sint Jacobiparochie zijn de zuilen, de toegansdeuren en het timpaan geschilderd.

De kerk van Finkum heeft een koperen goot gekregen. Dit was nodig omdat het stucwerk aan de binnenkant nogal verslechterde.

Werken in kerken

Schilderij "Het avondmaal" hangt in de kerk van Lutkewierum.

De Provincie Friesland heeft "Het Avondmaal" van de kunstenaar Ramon van de Werken voor onbepaalde tijd uitgeleend aan de Hervormde kerk van Lutkewierum.

De kleine kerkelijke gemeente organiseert elk zomerseizoen diverse aktiviteiten met als thema "keunst yn'e tsjerke.

De gemeenschap staat open voor kunst in de kerk. Het werk van Ramon van de Werken zal zeker hiertoe een bijdrage leveren. Het schilderij is te bezichtigen op werkdagen of tijdens kerkdiensten. Maar neem wel even kontakt op met de koster van de kerk, de heer Hiemstra, telefoon 05152-427.

Kerk van Boer opnieuw in gebruik.

De kerk van Boer is verhuurd aan een beeldend kunstenaar uit Franeker, de heer Cees G. Launspach, Binnenhof 4, 8802 HE Franeker. De kerk is als expositie en werkruimte ingericht. Daarvoor moesten de banken worden verwijderd.

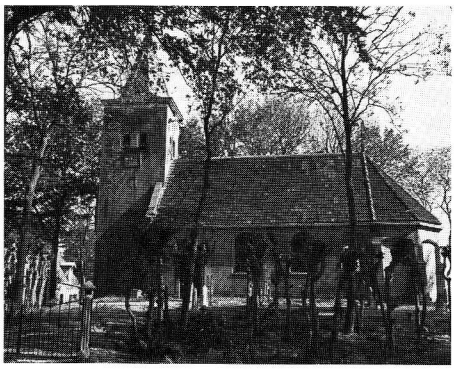

Ned. Herv. kerk te Boer.

Waar houdt Cees Launspach zich mee bezig?

"Oorsprong" en "materie" zijn woorden, die alles met het werk te maken hebben, dat door m'n handen gevormd wordt.

"Oorsprong" draagt voor mij de betekenis mee van: In den beginne---------, Genesis, de eerste twee hoofdstukken uit dat boek van de Bijbel.

"Materie" heeft te maken met de vier elementen land, lucht, water en vuur, waarbij vuur door mij zelf wordt toegevoegd in de vorm van de te bakken klei en in de vorm van landschappelijke projekten, die op kultuur- historische en landschappelijke gronden ontwikkeld worden.

Friesland buitendijks is een inspirerende bron daarvoor.

Noorderleeg/Sjoukeshoek is bijvoorbeeld zo'n gebied.

In dit gebied zijn de ongeveer vijftig drinkdobben een gegeven voor mij geweest om daarop mijn werk te richten en uit te voeren.

Het werk draagt een monumentaal karakter, dat wil zeggen dat het met de omgeving vorm aanneemt.

Het monumentale wil ik verder tot uiting brengen in opdrachten, die verstrekt worden aan beeldende kunstenaars.

Mocht u de kerk en het werk van Cees Launspach willen bezichtigen dan kunt u het best telefonisch een afspraak maken; telefoonnummer: 05170-7859.

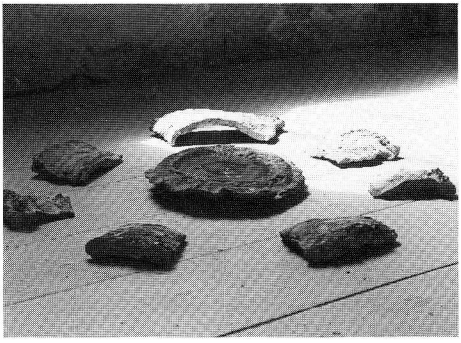

Keramische vormen van Cees Launspach: Nr: 7 uit de serie "Schepping".

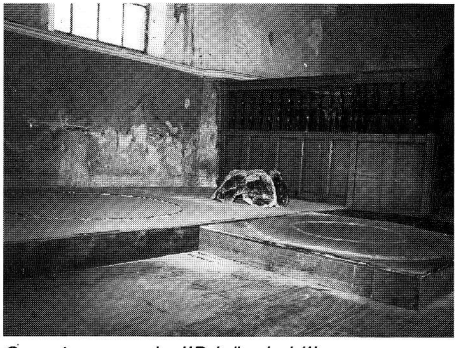

Cees Launspach: "Drieëenheid".

Zondagmiddag 20 december: een kerstconcert door Capella Gorredijk.
Vrijdag 19 februari: een dia-avond met Douwe Franken met als onderwerp de natuur in Friesland.
Zondagmiddag 27 maart: een paasconcert door het koor Musica Differenza uit Heerenveen.
Eind april/begin mei: een tentoonstelling over het natuurleven in de Tjongervallei, waaraan zal worden meegewerkt door het Instituut voor Natuureducatie, afdeling Heerenveen en de Vogelwacht.

Informatie over al deze aktiviteiten:
De heer J. Molenaar
Freulewei 6
8412 CD HOORNSTERZWAAG
Tel.nr. 05165-1764.

Ned. Herv. kerk te Schurega.

Aktiviteiten Plaatselijke Commissie Schurega-Jubbega.

Het komende seizoen zijn er allerlei kulturele aktiviteiten georganiseerd in het kerkje van de Stichting Alde Fryske Tsjerken in Schurega.

Vrijdag 6 november: een praatje met dia's door Foppe de Boer, conservator van het streekmuseum Opsterland over de verveningen in onze regio.

Verantwoording foto's.

Bornwird - Archief St. A.F.T.
Bouwfragment - Archief St. A.F.T.
Ned. Herv. kerk Boer - C. Launspach
Keramische vormen - C. Launspach
Idem - C. Launspach
Ned. Herv. kerk Schurega - Leeuwarder Courant

In het artikel over de Broerekerk te Bolsward (keppelstok april 1987) stond een tekening van het interieur van deze kerk uit het midden van de 19de eeuw, gemaakt door J.J. Schenkel. Enige dagen na verschijning ontving de redactie bovenstaande foto van een schilderij van de Broerekerk, eveneens van J.J. Schenkel. Het is in het bezit van A.M. Voûte te Soest. Het schilderij is uitvoeriger en meer gedetailleerd dan de tekening en vormt aldus een waardevolle aanvulling van onze documentatie omtrent deze kerk.

Stichting Alde Fryske Tsjerken

Eewal 86 III—8911 GV Leeuwarden. Telefoon 058-139666.
Postgiro 22 07 600—Bank: Friesland Bank Leeuwarden
nr. 29.81.00.703
Kantooruren: 's morgens 9.00 - 12.00 uur.
's middags 14.00 - 16.30 uur.

keppelstok

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN